

З АРХІВНОЇ ПОЛИЦІ

З ОСТАННІХ ЛИСТІВ
МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Традицію відзначення роковин смерті видатного історика і суспільно-політичного діяча Михайла Грушевського започаткував один із його учнів Іван Крип'якевич, який 1935 р. видав у Львові працю „Михайло Грушевський: Життя і діяльність”. Болісно переживши цю трагічну подію, лише у 1938 р. свої почуття висловив багатолітній друг ученого Олександр Олесь у поезії „Грушевському”:

*Плачте, діти, плачте: Батько Ваш умер,
Що з неволі вивів вас в світи, на люде...
Як же ви без його будете тепер?
Що тепер із вами на сім світі буде?*¹

У радянський час, коли в Україні ім'я Грушевського та його творча спадщина перебували під грифом „секретно”, цей день вшанувало Українське історичне товариство в США на сторінках свого часопису „Український історик”². Сьогодні, коли вже оприлюднено чимало матеріалів про останні дні вченого³, а творча спадщина стала предметом дослідження наукових інституцій, товариств і музеїв, ми все ж прагнемо виявити нові та нові документи про ті трагічні обставини. Результатом пошуків стали два документи — листи Михайла Сергійовича з Кисловодська, де 75 років тому обірвалося його життя. Слід зазначити, що збережений та відомий епістолярій М. Грушевського періоду „почесного заслання” у Москві, а особливо останнього року життя, досить скромний і вимагає спеціальних пошуків, особливо в російських архівах. З опублікованого варто назвати листи до В. Молотова⁴ та Я. Агранова⁵. І хоча нововиявлені документи не проливають світла на обставини смерті історика, однак дають можливість зрозуміти його настрій, пересвідчитись, що за будь-яких обставин Михайло Грушевський залишався людиною, не байдужою до чужого горя.

Як свідчать офіційні документи та листування рідних, 9 вересня 1934 р. М. Грушевський з дружиною і донькою прибув до Мінеральних Вод, а звідти до традиційного місця відпочинку — Кисловодська, де зупинився у санаторії Комісії сприяння ученим (КСУ). Того ж року Грушевські дістали путівку на два місяці, тому планували пробути в санаторії до 10 листопада⁶. Після московських побутових негараздів та напруженої праці зраділи можливості відпочити. „Розуміється, настрій високий, і все гарно”⁷, — повідомляла Марія Грушевська до Києва. А Михайло Сергійович у додатку до листа дружини писав: „Я стараюсь якомога використати наш відпочинок, лікую руку (праву, що стала боліти) і стараюсь не думати про свої клопоти”⁸. Влаштувавшись у санаторії, Михайло Грушевський надсилав молодшому бра-

Марія Новицька (праворуч)
з Ольгою Грушевською. Київ, кінець 1950-х рр.

тові Олександрові вітання з іменинами. Це привітання, яке публікується вперше, вдалося виявити серед листів небожа Сергія Шамрая до Олек-

¹ Листування Михайла Грушевського.— Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2006.— Т. 3 / Ред. Л. Винар; упоряд. Г. Бурлака, Н. Лисенко.— С. 26. Автограф зберігається у: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, від. рукописів, ф. 78, спр. 446.

² Редактор „Українського історика” [Винар Л.]. Михайло Грушевський (1866—1934—1974) // Український історик.— 1974.— Ч. 4.— С. 5—7; його ж. Думки з приводу п'ятдесятих роковин смерті М. Грушевського // Там само.— 1984.— Ч. 1—4: У п'ятдесятиліття смерті М. Грушевського.— С. 7—20; його ж. У шістдесятиліття смерті Михайла Грушевського (1934—1994) // Там само.— 1994.— Ч. 1—4.— С. 99—101; його ж. Грушевськознавство і наші завдання (у 70-ліття смерті Михайла Грушевського) // Там само.— 2004—2005.— Ч. 3—4.— С. 7—13.

³ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ—НКВД. Трагічне десятиліття: 1924—1934.— К., 1996; їх же. Михайло Грушевський: Справа „УНЦ” і останні роки (1931—1934).— К., 1999; Матяш І. „Бажаю всего наилучшего і спокою і радости” (Листи Катерини Грушевської до Олександра та Ольги Грушевських) // Пам'ятки: Археографічний щорічник.— К., 2003.— Т. 4.— С. 198—209.

⁴ Никитин Е. Н. Письмо историка М. С. Грушевского В. М. Молотову // Отечественные архивы.— 1998.— № 3.— С. 94—98.

⁵ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: Справа „УНЦ” і останні роки...— С. 248—249.

⁶ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІА України у Києві), ф. 1235, оп. 1, спр. 1394, с. 42 (Лист Марії Грушевської до Олександра Грушевського від 17 серпня 1934 р.).

⁷ Там само.— С. 44—47 (Лист Марії Грушевської до Ольги Грушевської від 22 вересня 1934 р.).

⁸ Там само.— С. 48—49.

сандра Грушевського⁹. На перший погляд, теплий лист-вітання молодшому братові, якому понад сорок літ перед тим старший брат писав: „[...] це справджуються мої бажання гарячі, дякую Богові милосердному й молюся йому, щоб був ти міні братом не тільки по плоті, а й по духу, щоб довелось укупі на одній ниві працювати“¹⁰. Бажання збулися: десятиліття працювали брати Грушевські на спільній ниві української науки. Їхній епістолярний діалог налічує понад 700 кореспонденцій, але в цьому останньому листі за жмутиком спогадів з молодих літ відчувається така ностальгія, така любов і тепло! Ніби передчуття... Немов прощання...

Наступний поданий до друку лист сьогодні вважається останнім відомим епістолярієм М. Грушевського. Написаний за тиждень до першої операції, яка була зроблена в кисловодському санаторії КСУ 12 жовтня 1934 р.¹¹

Вчитуючись у співчутливі слова вченого, висловлені Марії Новицькій¹² у зв'язку зі смертю її батька, академіка ВУАН Олекси Новицького¹³, мимоволі пригадуються десятки публічних співчуттів — некрологів, поданих М. Грушевським з приводу смерті друзів, учнів, колег у „Літературно-науковому вістнику“, „Записках НТШ“, „Української життя“ та інших виданнях. Це був стан його душі і обов'язок — згадати добрим словом і тих, з ким багато років співпрацював, і тих, кого знав лише за науковими працями. Пригадується і лист

від 21 вересня (4 жовтня) 1902 р. зі співчуттями вдові Олексія Андрієвського¹⁴, у якому Михайло Грушевський писав: „Сей рік дуже багато приніс утрат, і я стільки вже некрологів написав, що аж незносно стає“¹⁵.

Творчі взаємини Михайла Грушевського та Олекси Новицького зав'язалися щонайменше від 1907 р. Їх об'єднували шевченкознавчі студії, проєкт

Олекса Новицький у робочому кабінеті. Київ, 1930 р.

заснування української секції Товариства слов'янської культури в Москві, співпраця з Науковим товариством ім. Шевченка та Українським науковим товариством у Києві¹⁶. Після обрання О. Новицького дійсним членом ВУАН (1922) він переїздить з Москви до Києва й оселяється у будинку Грушевських на Паньківській, 9, де, як писав до дружини, спав „на чудовому ліжку Мих[айла] Серг[ієвича]“¹⁷. Після повернення з еміграції у березні 1924 р. кімнати, в яких майже два роки мешкали Новицькі,

обживають Михайло Сергійович з дружиною і донькою ВУАНівський період з академічними непорозуміннями відбився і на взаєминах двох непересічних учених. Вони не були близькими приятелями, але обоє залишалися ключовими постатями української науки. Довідавшись про смерть Олекси Петровича, М. Грушевський висловив його єдиній доньці Марії свої щирі співчуття. Він не міг залишитися байдужим до долі молоді самотньої жінки: лише кілька років перед тим вона втратила матір*, до трагічних ро-

⁹ ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 1289, с. 3—4.

¹⁰ Гирич І., Гирич В. Листи Михайла Грушевського до Олександра Грушевського (До проблеми взаємин двох братів) // Український історик.— 1991—1992.— Ч. 3—4; 1—4.— С. 422.

¹¹ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: Справа „УНЦ“ і останні роки...— С. 109.

¹² Новицька Марія Олексіївна (1896—1965) — мистецтвознавець, музейник, археолог. Донька О. Новицького. Учениця Д. Щербаківського. Освіту здобувала на Вищих жіночих курсах у Москві (1916—1918), у Феодосійському та Київському інститутах народної освіти (1922) та Київському археологічному інституті (1922—1924). З 1924 р.— завідувач відділу шиття і тканини Лаврського музею культур і побуту Всеукраїнського музейного містечка. Звільнена у 1933 р. У 1934—1941 рр. працювала на телеграфі та в бібліотеках Києва, з 1944 р.— у Кабінеті народної творчості Академії архітектури УРСР. (Див.: Білокінь С. Музей України (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. Монографія.— К., 2006.— С. 138, 213; Студенець Н. Марія Новицька: Життєвий шлях і наукова діяльність // Студії мистецтвознавчі.— К., 2005.— Ч. 3.— С. 103—114.)

¹³ Новицький Олекса Петрович (7 (19) квітня 1862 р.— 24 вересня 1934 р.) — мистецтвознавець, дослідник спадщини Тараса Шевченка. Детально див.: Бонь О. Академік Олекса Петрович Новицький: наукова та громадська діяльність.— К., 2004; З життя академічних кіл Києва 20-х років (За листами з архіву академіка О. П. Новицького) / Публікація та коментарі Л. Федорової // Хроніка 2000.— К., 1997.— Вип. 17—18.— С. 276—306. У колекції Історико-меморіального музею Михайла Грушевського зберігається особистий фонд О. П. Новицького та його родини (офіційні документи, листи, щоденники, фото тощо). З цього фонду походить і лист М. Грушевського.

¹⁴ Андрієвський Олексій Олександрович (28 (16) березня 1845 р.— 22 (09) липня 1902 р.) — педагог, історик, археограф, публіцист. Некрологічну замітку М. Грушевського опубліковано: Записки Наукового товариства ім. Шевченка.— Львів, 1902.— Т. XLIX, кн. 5.— С. 5—8; передрук: Грушевський М. Твори: У 50 т.— Львів, 2005.— Т. 7.— С. 569—571.

¹⁵ Колекція Історико-меморіального музею Михайла Грушевського (Дк—13703).

¹⁶ ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 307, 663.

¹⁷ З життя академічних кіл Києва 20-х років...— С. 286, 291.

* Йдеться про Юлію Іванівну Новицьку (з Остроглазових; (6 (18) грудня 1868 р.— 28 червня 1931 р. Похована на Лук'янівському кладовищі).

динних обставин додалося і звільнення з роботи з тавром „класово чужий елемент“. Марія Олексіївна відгукнулася на лист Михайла Сергійовича, бо вже 28 жовтня 1934 р. Катерина Грушевська писала рідним до Києва: „Одержала листа від Мусі Н. (так ніжно звали Новицькі свою єдину доньку Марію.— С. П.). Мабуть се добре, що

не хоче їхати, хоч з початку певне буде голодно. Бідна вона дуже“¹⁸.

Цей короткий епістолярний образок — не лише штрих до життєпису Михайла Грушевського, але і поклик до подальших архівних пошуків, які, сподіваємось, додадуть чимало до відомого та відкриють нове, ще незнане.

ЛИСТИ

№ 1

[Кисловодськ,] 15 вересня 1934 р.

Дорогий Сашенька!

Збирались ми написати <загодя>, щоб ти одержав на іменини, по старій пам'яті, та от через переїзд і ріжні по-приїзді заняття час проминув, і ми вже тебе витаємо заднім числом. Пам'ятаєш, як жили в Железноводську в 1889 р. і спали на однім ліжку під варистою піччю, і вікна наші були рівно з подвірем, і кури заходили на підвіконник з буряну?

Ми знову в тій же кімнаті, що торік — ми нею були задоволені і просили її знову, і навколо те саме, і се приємно. Нова їдальня введена вже в експлуатацію, простора і ясна, сли ще умебльовання нема, а мешкальний корпус має бути готовий по новім році — тоді буде просторно або, краще сказати, буде більш місць. Бо просторніше стало і сього року через те, що дуже обмежили число місць — тепер всього 80 з чимсь, се нормально, а торік було 180! Бібліотека ще не приведена до порядку, в дуже нужденному стані, але сими днями, каже директор, будуть нові шафи і в них нові книги — мовляв, їх багато.

Ходив я сьогодні до бібліотеки в Нарзанній галереї, запас белетристики дуже маленький, і все цікавіше розібране — очевидно, тільки по протекції можна дістати!

М[арія] С[ильвестрівна] і Кулюня цілують Ольгу Ол[ександрівну]¹ і витають Вас обох.

15. IX. [1]934.

Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 1289, с. 3—4.
Оригінал, автограф.

№ 2

[Кисловодськ,] 5 жовтня 1934 р.

З великим жалем, прямо з слізьми довідались ми [про] велику утрату, яка впала на Вас, дорога Марія Олексіївна. Ще недавно розповідала нам Лідія Митрофанівна² про недугу Олексія Петровича, і ми мали надію, що при таких добрім догляді, як він мав у Вас, він ще поживе, і тут, приїхавши,

З великим жалем, прямо з слізьми довідались ми велику утрату, яка впала на Вас, дорога Марія Олексіївна. Ще недавно розповідала нам Лідія Митрофанівна про недугу Олексія Петровича, і ми мали надію, що при таких добрім догляді, як він мав у Вас, він ще поживе, і тут, приїхавши, розповідали з Лідією Митрофанівною (заступницею її в самостійній КСУ) про бідну Олексія Петровича, про Шелюха, в надії, що він ще буде і продовжувати — але тут прийшла звістка про його смерть від Ганни Сер, Олександра Сер і Ольги Федорівни. Скорботно пошукаємо Віллісону Ільїнічівну; не поспішаючи в такий випадок!

Пар Симонівна і Марія дуже засмутовані

Великий жалем, прямо з слізьми довідались ми велику утрату, яка впала на Вас, дорога Марія Олексіївна. Ще недавно розповідала нам Лідія Митрофанівна про недугу Олексія Петровича, і ми мали надію, що при таких добрім догляді, як він мав у Вас, він ще поживе, і тут, приїхавши, розповідали з Лідією Митрофанівною (заступницею її в самостійній КСУ) про бідну Олексія Петровича, про Шелюха, в надії, що він ще буде і продовжувати — але тут прийшла звістка про його смерть від Ганни Сер, Олександра Сер і Ольги Федорівни. Скорботно пошукаємо Віллісону Ільїнічівну; не поспішаючи в такий випадок!

Щиро прискривлена
М. Грушевська

5. X. 1934

МІС
№ 60186
20

Лист Михайла Грушевського до Марії Новицької. Кисловодськ, 5 жовтня 1934 р.

¹⁸ Матяш І. „Бажаю всего наилучшего...“ — С. 209.

розмовляли з Ігорем Ем[мануїловичем] Грабарем³ (застали ми його [в] санаторії КСУ) про працю Олексія Петровича про Шевченка в надії, що він ще буде її продовжувати⁴,— аж тут прийшла відомість про його смерть від Ганни Серг[іївни]⁵ і Ольги Ол[ександрівни].

Сердечно спочуємо Вашому смуткові, трудно потішити в такій утраті!

Ігор Емануїлович був також дуже засмучений і збентежений сею звісткою, як ми йому її переказали. Що ж задумуєте робити далі? Чи будете пробувати добитись чогось у Києві — якоїсь відповідної для Вас роботи, чи приїдете до Лідії Митрофанівни. Про можливість Вашого приїзду до Лід[ії] Митр[офанівни] говорив я з І[горем] Е[ммануїловичем], і він не відмовлявся, сам навіть заявив охоту постаратись щось знайти для Вас, коли б не схотіли лишитися в Києві.

Щиро прихильний.

М. Грушевс[ький]

5. X. [1]934.

З колекції Історико-меморіального музею Михайла Грушевського (Дк—11199). Оригінал, автограф.

ПРИМІТКИ

¹ Мовиться про дружину Олександра Грушевського.

² Можливо, йдеться про родичку Марії Новицької по лінії матері, Л. М. Шепетилу, на ім'я якої у вересні 1931 р. О. Новицький надсилав листи для доньки під час її відрядження до Москви (Мілютинський провул., 15, кв. 1). На цю ж адресу на ім'я матері дружини, Олімпіади Антонівни Остроглазової, у 1922 р. О. Новицький надсилав листи дружині та доньці.

³ Грабар Ігор Емануїлович (1871—1960) — російський художник і мистецтвознавець, народний художник СРСР (1956), академік АН СРСР (1943). Народився у родині закарпатських українців.

⁴ Йдеться про участь О. Новицького у підготовці академічного видання творів Тараса Шевченка. Разом з головним редактором видання Сергієм Єфремовим та іншими дослідниками Олекса Петрович брав участь у коментуванні текстів третього (листи) та четвертого (щоденник) томів цього корпусу документів і матеріалів. Безпосередньо відповідав за підготовку восьмого (спочатку планувався як сьомий) тому, який мав умістити художню спадщину Шевченка. Упорядкування цього тому (пошук творів, копіювання, коментування) займало основний час дослідника наприкінці 1929 р.— на початку 1930-х рр. Незважаючи на те, що вже у липні 1932 р. О. Новицький отримав коректу тому, він так і не побачив світу. У фонді О. П. Новицького в Інституті рукопису НБУВ зберігається машинопис цього фундаментального видання. Не зміг оприлюднити вчений і свої дослідження офортів Т. Шевченка, літопис життя Кобзаря та іменний покажчик до видань про маляра і поета (Детально див.: Бонь О. Академік Олекса Петрович Новицький: наукова та громадська діяльність.— С. 45—58).

⁵ Мовиться про сестру М. Грушевського — Ганну Сергіївну Грушевську (Шамраєву, Шамрай; 1869—1943). У своїх листах до дружини О. Новицький тепло відгукувався про Ганну, яка разом з братом надала йому притулок на Паньківській, 9: „Вона і дуже сердечна і дуже розумна жінка. З нею розмовляти легко і приємно“ (З життя академічних кіл Києва 20-х років...— С. 292).

Світлана ПАНЬКОВА

Посвідчення Михайла Грушевського з його останньою відомою датованою фотографією. Москва, 1932 р.